Проф. др БРАНКО БОШКОВИЋ

СТРАДАЊА И ПРОГОНИ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Етничке промјене до 1941.

Косово и Метохија (у даљем тексту: Космет) обухвата двије тектонске потолине – Косово на истоку и Метохију на западу и централном дијелу Балкана са површином од 10.887 km².

У првој половини 7. вијека на простор Космета стално се насељава словенско племе Срби, прихватајући власт Византије. Пуних 400 година овдје се сукобљавају интереси Византије, Бугарске и Угарске уз стални успон српског племена. Да ли су Срби тада имали додира са Арбанасима или са њиховим прије̇цима није разјашњено, али је сигурно да њихов додир није имао карактер сукоба све до 11. вијека када се Арбанаси први пут помињу. Велики жупан Рашке Стеван Немања и његов син Стеван Немањић (краљ од 1217) преотели су од Византије, крајем 12. и почетком 13. вијека, простор Космета. Отада је Космет средиште српске државе с највећом концентрацијом српског становништва, са развијеним градовима и врхунским умјетничким остварењима. Подижу се бројни дворци и манастири у којима се одвија буран политички и духовни живот.[1]

У бици на Косову 1389. између српске и турске војске турска војска је извојевала побједу, али је Космет и даље остао под контролом српских великаша све до пада Новог Брда 1455. Отада, пуних 457 година турски освајачи владали су на простору Космета.

Срби на Космету под отоманском чизмом претворени су у обесправљену рају, изложену исламизацији и расељавању, али је све до краја 17. вијека на овом простору остао чисто српски живаљ. Појављују се први облици отпора у виду појединачног и групног одметања у хајдуке.

Срби на Космету дижу 1689. устанак против турске власти и заједно са аустријском војском и самостално ослобађају овај простор. Међутим, турске снаге од 11.000 војника са придруженим 6.000 Арбанаса потукле су код Качаника, 2. јануара 1690, око 3.000 аустријских војника и српских устаника. У таквим околностима дошло је до велике сеобе Срба у којој

[1] Др Димитрије Богдановић, *Књига о Косову,* Београд 1986, 33–37.

је 37.000 породица са око 185.000 чланова прешло Саву и Дунав и населило се све до Будима.[2]

На прорећеним и опустошеним крајевима Космета Турска насељава Арбанасе са простора Малесије и Дукађина, који су се бавили сточарством. Лако покретљиви шире се у нижим предјелима Космета у новонасталим зимовницима, у почетку повремено (зими), а затим стално, прихватајући ратарску привреду, племенску традицију и етничку културу. Исламизирају се и стичу повлашћени положај у односу на Србе – хришћане.[3] Процес насељавања Арбанаса, у почетку не масован, нарочито је био изражен послије аустро-турског рата 1736–1739, када је дошло до нове сеобе Срба преко Саве и Дунава, нарочито из Метохије, гдје је припреман устанак.

Талас првог српског устанка, 1805–1806. године, захватио је и Србе са Космета дејством својих устаничких чета и придруживањем добровољаца. Када је устанак почео да спламсава Срби на Космету су пљачкани и протеривани. Том приликом протерани су скоро сви Срби из горњег тока ријеке Лаба, а на њихова мјеста насељавани су Арбанаси, који продиру даље на исток, у Топлицу и Јабланицу све до Ниша.

Послије успостављања Кнежевине Србије, 1830. године, погроми над Србима се настављају још јачом жестином. Организатори тих погрома су осамостаљене паше, а извршитељ насиља је арбанашки башибозук, који врши убиства Срба, пали им куће, силује жене, пљачка цркве и манастире. Уништено је мноштво српских села на Косову, а нарочито у Метохији. Срби бјеже за Србију, а дијелом за спас својих живота примају ислам, чиме је потпомогнута њихова арбанизација.

У рату балканских држава са Турском 1876–1878. српској војсци се прикључује велики број Срба, добровољаца са Космета. Српска војска ослобађа део Ибарске долине, Горњег Лаба, Горњег Поморавља и Косова. Међутим, Берлинским миром од јуна 1878. Србија је изгубила ове ослобођене крајеве, који остају под турском влашћу до октобра 1912. На Космет се насељава око 30.000 Арбанаса, тзв. мухаџира из ослобођене Топлице и Јабланице. Та повратна арбанашка миграциона струја, која је изазвала згушњавање Арбанаса на Косову, образује низ својих села и судара се са српским живљем. У јуну 1878. створена је Призренска лига са платформом о образовању Велике Арбаније у чији би састав ушла и територија Космета.[4] Лига дјелује на стварању етнички чистог Космета.

[2] Др Милован Секулић – др Бранко Бошковић, *Историјски токови*, у књизи: *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1965, 17–34. Приредили: Академик Василије Крестић и проф. др Ђорђе Лекић.

[3] Ружа Петровић – Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије – Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, Београд 1989, 83.

[4] Др Слободан Јакшић, *Етногенеза и социопсихолошке одлике становништва*, у књизи: *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1995, 317–319; књигу приредили В. Крестић и Ђ. Лекић.

Срби су између 1878. и 1912. били изложени још тежим и неподношљивим зулумима. Тада је са Космета избјегло најмање 150.000 Срба. Све до тада, без обзира на раније сеобе, Срби су били најбројнији етнички елемент на Космету. Отада је прво наступила етничка равнотежа, да би ускоро била нарушена и промјенила се у корист арбанашког етноса.[5]

Године 1913, тј. непосредно по ослобођењу Космета од турске власти војном акцијом Србије и Црне Горе, на овој територији живи 497.000 становника, а по попису из 1921. године 439.000, мање у односу на 1913. годину за 58.000, као последица исељавања исламског свијета за Турску (1913–1914) и жртава и сељења Срба за време аустроугарске и бугарске окупације (1916–1918). Године 1921. са арбанашким говорним језиком је 65%, са српским 26,6%, турским 6,5% и другим говорним језицима 1,9% становника.

По попису становништва из 1931. на Космету живи 552.000 становника или за 113.000 више него 1921. године, од којих је 60% Арбанаса и Турака, 32,7% Срба и Црногораца и 7,3% осталих. Процјена је да је непосредно пред априлски рат 1941. на Космету живјело 660.000 становника што је за 114.000 више у односу на 1931. Повећање је прије свега резултат природног прираштаја Арбанаса, а затим насељавања с обзиром на то да је између два свјетска рата на Космету насељено око 55.000 Срба и Црногораца и они чине 8,2% од укупног становништва Космета. Несловенског становништва је 65,6% (Арбанаси, Турци и Роми), а словенског 34,4%.[6]

Непосредни узроци страдања и прогона Срба и Црногораца под окупацијом 1941–1944.

Како је арбанашки етнос уочи априлског рата 1941. био апсолутно најбројнији, његова агресивност у притиску на Србе и Црногорце била је израженија. У том погледу треба истаћи и неке нове факторе, који су се као узроци јаче одразили под окупацијом 1941–1944.

Арбанашка сеоска нераслојена средина живјела је усахлим патријархалним племенским животом, склона да се приклони конзервативним круговима као угледним представницима своје нације, којима даје првенство и указује поштовање. Те угледне личности потицале су из имућних сеоских породица, племенских поглавара, ага и бегова. Из њихових редова се рађају први интелектуалци, по свом духовном бивству националисти и шовинисти, који лако постају инструмент страних обавештајних служби предводећи патријархалне арбанашке масе у обрачуну са Србима и Црногорцима.

[5] Д. Богдановић, *н.д.*, 265; М. Секулић – Б. Бошковић, *н.д.*, 34–43.

[6] *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1995, 12; *Пролегомена*, аутор ових радова неозначен; књигу приредили В. Крестић и Ђ. Лекић.

Аграрна реформа на Космету (1934–1941) напада се у политичкој литератури и историографији као реакционарна. Таква оцјена је неприхватљива с обзиром на то да је том реформом ликвидиран турски феудални (чифчијски) систем. Земљу су добили они који је обрађују. Међутим, спроведена непосредно пред рат аграрна реформа није могла да разори патријархални начин живота код Арбанаса, али је послужила њиховим конзервативцима да њом правдају злочине над Србима и Црногорцима под окупацијом.

Колонизација, спроведена 1920–1941, истиче се као вид притиска на Арбанасе и узрок прогона насељеника током окупације. Непобитна је, међутим, чињеница да је 95% земље коју су добили насељеници било општинско и државно власништво под шикарама и испашама. Само 5% обрадиве земље дато је прорежимски оријентисаним лицима. Та земља одузета је од Арбанаса, највише од качака, припадника арбанашких оружаних дружина, који су се одметали због пљачке и разбојништва. Између 1925. и 1934. они одлазе из Југославије за Арбанију, гдје живе као политички емигранти. Насељавањем је подстицано буђење националне свијести код мјесног српског становништва. Насељеници, који долазе из крајева у којима је владала глад за земљом, проширују фонд култивисаног земљишта, уносе у обраду земље плуг, металну дрљачу, метална запрежна кола и др. Они разбијају средњовјековну учмалост, уносе опозициону смјелост, али својом бројношћу нијесу могли да надокнаде велико смањење Срба уочи ослобођења 1912. Зато је колонизација у основи имала позитивно обиљежје, али су неке злоупотребе у њеном спровођењу искоришћене за генерални атак на све насељенике, нарочито у њиховом прогону са Космета током окупације.

Новообразована држава Арбанија, 1913. године, разграничена је са Југославијом према Космету. Арбанаси на Космету су само граничном линијом одвојени од своје матице, па отуда њихово појачано хтење да се у њу укључе. Зато се њихова национална мисао градила на прогону и истребљењу Срба и Црногораца са Космета.

Исламски свијет био је традиционално одбојан према хришћанској држави, а Арбанаси су у огромној маси припадали исламу. Зато их је било лако фанатизовати и под окупацијом упјерити против хришћанско-православног свијета.[7]

Користећи социјалне, националне, вјерске и политичке супротности на Космету стране обавјештајне службе су нашле врло погодно тло за своје дјеловање.

Италијанска обавјештајна служба била је најактивнија и најагресивнија. Од 1928. године она појачава своју активност у Арбанији, укључујући

[7] Др Бранко Бошковић, *Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941–1944)*, „Космет" 1991/1, 211–217.

арбанашку политичку емиграцију из Југославије за спровођење иредентистичких претензија према Космету. Окупацијом и анексијом Арбаније у априлу 1939. Италија је дефинитивно избила на Балкан и отпочела са непосредним припремама за агресију на Југославију. Своју обавјештајну и другу дјелатност спроводила је преко Косовског комитета, качачких дружина, организације „Црна рука" („Dora ë zeze") у Арбанији, организације „Беса" у Југославији, италијанске амбасаде у Београду, конзулата у Скопљу и разгранате мреже обавјештајаца по Космету.[8]

Косовски комитет (основан крајем 19. вијека, више пута забрањиван и обнављан) послије забране његове дјелатности у Арбанији, 1924. године, преноси своје сједиште у Беч, одакле у припремама за разбијање Југославије сарађује са усташким покретом. Послије италијанске инвазије Арбаније (1939) Косовски комитет долази у Арбанију, на иницијативу италијанских власти. Потпуно легализован ту је активно учествовао на припремању терена за разорно дејство у Југославији, особито према Космету. Преузима организацију качака и других арбанашких емиграната. Први је ослонац италијанског окупатора на Космету 1941. године.[9]

Качаци су у Арбанији организовани у оружане дружине са око 2.100 људи. Добро наоружани и опремљени у групама илегално прелазе у Југославију, у предјелу Космета, гдје дјелују у арбанашким масама.[10]

У Арбанији од 1939. дјелује илегална терористичка организација „Црна рука". Ради са прећутним знањем и потпором арбанашких власти и извршава наређења режимских личности у убиствима политичких противника у земљи и иностранству. Извршни је орган Косовског комитета и италијанске обавјештајне службе. Дјелује на Космету под окупацијом у ликвидацији Срба и Црногораца у циљу принуде за исељавање.[11]

Италијанско посланство у Београду организовало је 1935. на Београдском универзитету тајну арбанашку и муслиманску студентску организацију „Беса" са задатком да дјелује на прикључењу Космета, дјела Црне Горе и Санџака Арбанији. Сваки члан „Бесе" примао је по 1000 динара мјесечно.[12]

Главни италијански обавјештајни центар на Космету налазио се у Косовској Митровици са Ферат-бег Драгом на челу. Он је имао разгранату мрежу сарадника по Космету и Санџаку. Њихов основни задатак

[8] Спасоје Ђаковић, *Услови за рад и формирање Озне на Косову и Метохији*, „Јединство", 18. V 1964.

[9] Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992, 199–202.

[10] Мустафа Кешетовић, *Контрареволуција на Косову*, Београд 1984, 134–135.

[11] Рајко Видачић – Марко Лопушина, *Обрачун са балистима 1944–1952. године*, „Јединство", 19. III 1991.

[12] Архив Војноисторијског института у Београду (даље: АВИИБ), фонд бивше југословенске војске (даље: БЈВ), к. 31, р. бр. 2/2.

је био да распирују арбанашки и исламски сепаратизам, као и мржњу према српском народу и Југославији као цјелини.[13]

За њемачку обавјештајну службу на Космету радили су индустријалац из Косовске Митровице Џафер Дева, пуковник Константин Плавшић и великопосједник из Пећи Џават-бег Махмутбеговић.[14]

Окупациона подјела 1941. и завођење феудалних односа

У априлском слому Краљевине Југославије 1941. територију Космета окупирале су њемачке јединице. Послије априлског рата Космет је подијељен између италијанског, њемачког и бугарског окупатора. Највећи дио – Призренска котлина, Метохија, централни дио Косова, дио Неродимља и Горњег Поморавља, Дреница, а од априла 1942. и Ибарски Колашин – припао је Италији и анектиран тзв. Великој Арбанији.[15] Њемачкој је припао сјеверни дио Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево) и укључен у српско управно подручје као Косовска област у рангу округа, у којем фактичку цивилну власт држе арбанашки квислинзи. Бугарској су припали Качаник, Сиринићка жупа, дио Неродимља и Горњег Поморавља.

Специфичност стања на Космету под окупацијом садржана је у економским, социјалним, националним, политичким, вјерским и културним наслијеђеним супротностима, које су се још више заоштриле и манифестовале под окупацијом. У том правцу најјаче агресивно дејство чини усахла сеоска патријархална арбанашка средина склона да се приклони конзервативним личностима, које су индоктринирале арбанашко становништво паролама да Велика Арбанија мора бити етнички чиста, без Срба и Црногораца, распирујући против њих националистичкошовинистичку еуфорију, која је прерастала у екстазу и добијала током окупације све оштрију форму. С обзиром на то да је арбанашки етнос у италијанској и њемачкој окупационој зони био фаворизован од окупатора, његов притисак на Србе и Црногорце у ратном периоду биће нарочито изражен.

Италијански и њемачки окупатор враћа агама и беговима у власништво велике посједе, које је југословенска држава одузела и откупила уочи априлског рата и дала зависним категоријама сељака. Тим чином рестауриран је феудализам на Космету. Економски поново уобличени бе-

[13] Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову,* Београд 1984, 159. Види и АВИИБ, фонд ратних злочина, к. 160 (документ нерегистрован) и фонд албанске архиве, к. 1, рег. бр. 1/4, фонд БЈВ, к. 61, р. бр. 1/1.

[14] Др Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (косовско-митровачки и студенички срез),* Приштина 1968, 44–47, 325.

[15] Великој Арбанији је анектирана плавска, рожајска и тутинска општина и укључене у пећку префектуру на Космету, као и западна Македонија и још неки дијелови Црне Горе (Тузи, Улцињ).

гови и аге у спрези са националистичким и племенским првацима заводе арбанашке сеоске масе, покрећу их против Срба и Црногораца и везују за своје политичке циљеве.[16]

Страдања и прогон Срба из бугарске окупационе зоне

Срби, насељеници, из бугарске окупационе зоне са терена Качаника протјерани су из својих кућа и са имања одмах у процесу успостављања бугарске власти. Они одлазе преко Косова и задржавају се у Ибарској долини. Било их је око 500 у околини Рашке у априлу 1942. године.[17] Ускоро су се расули по унутрашњости Србије.[18]

Протјерани су и сви српски учитељи и доведени бугарски. Настава у основним школама одвијала се на бугарском језику и по бугарском плану и програму. Србима је наложено да се до 1. априла 1942. изјасне као Бугари, у супротном биће исељени са бугарске територије.[19] Затим је настао процес масовног изгона Срба да би се обезбједила „етничка чистота."[20] Затварања и интернације су устаљени, изражени кроз бројне физичке пресије, а спроводе се повремена звјерства над цивилним становништвом. Тако је бугарски окупатор због погибије једног бугарског војника у борби са Шарпланинским партизанским одредом стрељао у Качанику и у селима Штрпцу и Гушавцу у Сиринићкој жупи, почетком априла 1944, 63 цивила Срба, међу којим је било и дјеце. Процењује се да је из бугарске окупационе зоне протјерано у ратном периоду око 5.000 српских породица (око 25.000 лица).[21]

Страдања и прогон Срба и Црногораца из италијанске зоне

Качачке дружине из Арбаније упадају у априлском рату 1942. у Призренски Подгор и Метохију и прогоне насељенике. Талас прогона преноси се на Дреницу, Ибарски Колашин, Косово, Неродимље и Горње Поморавље, тј. на читав простор новоуспостављене Велике Арбаније. Качацима се придружују шовинистички настројени Арбанаси из Метохије и са Косова.

[16] Јован Пејин, *Страдања Срба у Метохији,* Београд 1994, 16; Б. Бошковић, као нап. 7, 221.

[17] АВИИБ, фонд Нелићеве архиве (у даљем тексту: Нда), 43–1–13.

[18] Др Бранко Бошковић, *Насељеници на Косову и Метохији (1918–1941) и њихов прогон (1941–1944) са посебним освртом на босанско-херцеговачке насељенике,* из зборника: *Миграције и Босна и Херцеговина,* Сарајево 1990, 425.

[19] Бранислав Божовић – Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији,* Београд 1991, 386–388.

[20] Др Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945,* Београд, 51.

[21] Д. Богдановић, *н. д.*, 204.

Заједно са качацима долази Косовски комитет у пратњи великоарбанашких националиста, који политички дјелују у арбанашким масама у популарисању фашистичке Италије и придобијању маса за великоарбанашку идеју. Они сједињују активност са својим истомишљеницима на Космету. Основна замисао великоарбанашких националиста била је да се територија Арбаније прошири на рачун југословенске територије и да се у оквиру нових успостављених граница обезбједи „чиста" арбанашка етничка средина.[22]

Напад качачких дружина са придруженим арбанашким башибозуком прво је захватио Призренски Подгор и Подримље. Нападачи разграђују и пале насељеничке куће, пљачкају њихову имовину, силују и отимају жене, врше премлаћивања и убиства, уништавају насељеничка гробља и православне цркве, сијеку воћњаке, затрпавају бунаре, преоравају плацеве да би се затро сваки траг некадашњих насеља. Огромна маса насељеника бјежи преко Дренице (Коморана) на Косово, гдје се склања у још неугрожена насељеничка и српска села и у Приштину, одакле дјелом одлазе на српско управно подручје. Избјеглице Црногорци одлазе за Ђаковицу, а затим за Пећ да би се домогле Црне Горе. У Призрену је убијено пет Срба. Настала је пљачка покретне и непокретне имовине. Неке српске породице су истјеране из својих кућа. Земљу српских баштована у околини града приграбили су градски Арбанаси и раздјелили је. Ову диобу је успостављена власт касније санкционисала. Ипак, безбједност у граду је била већа него у селима, јер је италијански окупатор у свом присуству спречавао ремећење јавног реда и мира.[23]

Талас паљења, пљачке и прогона из Подгора и Подримља преноси се на Метохију. Насељеници из ђаковичког среза уз жртве од двјеста погинулих напуштају своје домове и имања. Мања избјегличка струја одлази преко Коморана на Косово. Огромна маса избјеглица слива се у правцу Дечана, а затим наставља кретање у правцу Пећи.[24] Пожар и прогони преносе се из ђаковичког на пећки и источки срез. Цијела Метохија нашла се у пламену. Болесници и старци, немоћни да напусте своја огњишта, нашли су смрт у пожарима. У самоодбрани домова и у повлачењу погинуло је близу 400 Срба и Црногораца из пећког и источког среза. Колоне избјеглица су из метохијске равни струјале ка Пећи. Два метохијска села – Витомирица код Пећи и Добруша код Истока успјела су да се у првом налету одбране, мада су периферијске куће нападане, пљачкане и паљене.[25] Пећ је априлских и мајских дана 1941. пун избјеглица, а збијају се и у конацима и дворишту Пећке патријашије, мање

[22] Др Бранко Бошковић, *Насељавање Врачана у Метохији и њихов прогон и растур;* из књиге: *Становништво словенског поријекла у Албанији,* 1991, 482.

[23] АВИИБ, Ида, 4–4–60. (Изјава свештеника и избеглице Бранка Цунаревића од 25. IX 1943, дата у Комесаријату за избеглице и погорелице у Београду).

[24] АВИИБ, Ида, 41–1–67, 40–1–68, 40–1–69, 40–1–70, 40–1–71, 40–1–72, 40–1–86, 40–1–124 (ради се о изјавама избјеглица датим у појединим центрима српског управног подручја).

[25] АВИИБ. Ида. 40–1–102–1.

у неспаљеном дијелу Витомирице и Добруше и неким српским старосједелачким селима, нарочито у Гораждевцу. Дио се задржава у Ђураковцу, гдје је настао избјеглички логор са око 400 особа.[26]

Око 75% избјеглица, поријеклом из Црне Горе, одлази у свој ранији завичај. Нема сигурних података о броју избјеглица које су од априла до почетка јула 1941. прешле за Црну Гору. Према изјави високог италијанског комесара за Црну Гору од 26. јула 1941. са Космета је избјегло за Црну Гору 5.000 Црногораца.[27] Међутим, може се са сигурношћу тврдити да је избјеглица било много више, јер су у Метохији у апсолутној већини били насељени Црногорци, па су се они усмјеравали ка Црној Гори, али су многи, смјештени код својих братственика, били непријављени. Дизањем устанка у Црној Гори, 13. јула 1941, прекинут је процес кретања избјеглица у том правцу и остаће затворен током читавог рата. Живот избјеглица у Црној Гори био је врло тежак, нарочито због оскудице у храни. За породице без могућности смјештаја формиран је избјеглички логор у Подгорици у нехигијенским просторијама. Касније је логор пребачен преко Мораче, у бараке које су биле опасане бодљикавим жицама и стражарима. У почетку је од глади и заразних болести помрло мноштво дјеце у логору.[28] Избјеглички логор био је успостављен и у Бару. У њему је било смјештено више група избјеглица са Космета. У логору је владала глад, дизентерија и трбушни тифус. Највише су страдала дјеца. Помрло је око триста дјеце до пет година. Смртност је захватила и старије особе, али нема прецизних података о њиховом броју.[29]

Избјеглице које су остале у Пећи и околини задржали су се у нади да ће се вратити на своја згаришта послије престанка безвлашћа и успостављања каквог-таквог реда и мира. Међутим, великоарбанашки национал-шовинисти су баш у том периоду убили 15 Срба и Црногораца у граду, а 31. маја 1941. организовали су општи упад у град са свих страна у којем је учествовало око 5.000 демонстраната са различитим наоружањем и арбанашким заставама. Засули су Србе и Црногорце кишом каменица и тукли их батинама, а демолирали су и неколико домова. Четири лица су убијена, а повријеђени нијесу евидентирани. Интервенисала је италијанска карабињерија и сузбила демонстранте. Разоружала је арбанашку полицију и привремено је притворила.[30]

[26] Б. Бошковић, као нап. 18, 427.

[27] Овај податак наводе Б. Божовић – М. Вавић (*н. д.*, 206–207), позивајући се на *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије,* том XIII, књ. 1, док. 93. Исти податак наводи др Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988,* књ. II, Београд 1988, 38 и С. Д. Милошевић, *н. д.*, 105.

[28] Б. Бошковић, као нап. 22, 484.

[29] Б. Божовић – М. Вавић, *н.д.*, 244–245.

[30] Владимир Дедијер – Антон Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941–1944,* Београд 1989, 668–669. Писци наводе изјаве четворице избјеглица из Пећи дате 28. I 1944. Иначе, ово дјело је збирка докумената о протеривању Срба током рата 1941–1944. Види и АВИИБ, 40–97–1 – изјава Гаврила Ковијанића, професора из Пећи, дата 28. I 1944.

Срби из старосједелачких села која су подлијегала чифчијском односу нијесу протјеривани, јер је преовладао економски интерес ага и бегова да они остану и обрађују њихову земљу, али су њихова села била изложена пљачки стоке и друге имовине, силовању и одвођењу жена, убиствима на имањима и у шумским забранима, на путевима и из засједа. Нека села су била принуђена да се селе, као Бело Поље код Истока. По избијању устанка у Црној Гори италијанске власти прикупиле су из српских села све мушкарце способне за борбу. Смјестили су их у кругу зидина Пећке патријаршије, гдје је образован логор. У манастирским одајама биле су до тада смјештене 83 избјегличке породице са 381 лицем, тако да су се и оне стицајем околности нашле у логорском кругу. Послије мјесец и по дана логор је распуштен. За то вријеме српска старосједелачка села у околини Пећи и Истока била су изложена самовољи арбанашког башибозука и пљачки стоке и отмици љетине.[31]

До јесени 1941. успјели су да се одбране од арбанашких напада насељеници села Добруше код Истока и Витомирице код Пећи. (Добруша је насељена 1920–1921. са преко 150 породица из Црне Горе на шикарама и испашама.) Између 17. и 18. октобра 1941. ово село су напале јаке арбанашке снаге. У недостатку муниције браниоци села су се повлачили, обезбјеђујући извлачење његових житеља. Село је спаљено, а имовина опљачкана. Погинуло је четири, а рањено пет бранилаца села. Избјеглице су се склониле у избјеглички логор у Ђураковцу и у Витомирицу.[32]

Село Витомирица, настало 1919. насељавањем углавном Црногораца на ненасељеном простору под шумама, имало је око 440 домова. Крајем априла 1941. арбанашки башибозук је напао ово село, попалио и опљачкао периферијске куће. Касније је извршио више напада. На дан 25. децембра 1942. башибозук врши масовни напад на село. Палио је куће, пљачкао имовину и убијао лица која су давала отпор. Услиједило је селење Витомиричана за Пећ. У селу је остало свега 90 домова. Избјеглице у Пећи добиле су пасоше за исељење на српско управно подручје.[33]

Избјеглице које су се задржале у Пећи, Витомирици, Ђураковцу и неким српским старосједелачким селима, лишени своје имовине, запошљавале су се на подизању путева кроз Арбанију. Зими су се ангажовали на одржавању пута Пећ – Чакор. У вријеме сезонских пољопривредних радова надничили су код арбанашких великопосједника у околини.

Акција паљења и разарања насељеничких кућа, прогона и страдања насељеника преноси се крајем априла и у мају 1941. на Дреницу. Снага прогонитеља и паликућа попустила је у жестини, јер се напади не спро-

[31] АВИИБ, Нда, 44–8–77 – изјава Милована Павловића, мјештанина и избјеглице из села Белог Поља код Пећи, дата 13. IV 1944. у карантину за избјеглице у Равном Гају.

[32] Ј. Пејин, *н. д.*, 13; В. Дедијер – А. Милетић, *н. д.*, 670–672; Б. Божовић – М. Вавић, *н. д.*, 215–217.

[33] В. Дедијер – А. Милетић, *н. д.*, 788–790. Види и АВИИБ, Нда, 40–1–81, 40–1–82.

воде истовремено на сва села него су прво на удару мање насеобине. Из тих мањих насеља прогањају се насељеници, пале им се куће, а оне са бољим материјалом разграђују се и односи материјал, пљачка се стока и покретна имовина. Избјегли насељеници склањају се у јачим колонијама и насеобинама у којима се организује одбрана. Током маја 1941. извршено је више напада на ова села. Када се притиску није могло одољети, насељеници напуштају своје домове и села, изложени успутним нападима и пљачки одлазе на италијански дио Косова, а мање у правцу Косовске Митровице, на њемачко окупационо подручје. Том приликом убијено је 90 насељеника из Дренице.[34]

Косово и Горње Поморавље није захваћено фронталним нападима качачких дружина и арбанашког башибозука у априлском рату 1941. и непосредно послије њега, као што је то био случај у Метохији, па и у Дреници. Ипак, са смањеним дахом у периоду безвлашћа нападнута су нека села на рубу Косова. Страдале су мање насељеничке насеобине. Јача насељеничка села успјела су да дају отпор и да се одбране. Период безвлашћа коришћен је и за пљачку стоке и покућства. По успостављању реда и мира италијански окупатор није одобравао да се насељеници масовно прогањају. Али великоарбанашки националисти нијесу одустајали од начела да се прогањају насељеници и са овог простора, али да тај притисак са формалне стране не врше преко квислиншке власти, у коју су били укључени, већ закулисно, у дослуху и у споразуму с властима, а преко арбанашког башибозука. Прогон насељеника, па и Срба мјештана био је предвиђен, али постепено, с перфидним облицима, од којих се успостављена квислиншка власт може оградити. Током јесени 1941. нападају се заредом село по село. Насељеници под притиском напуштају своје домове, концентришу се у бројнија и збијенија насељеничка и старосједелачка српска села, као и у градским центрима на Косову: Приштини, Липљану, Урошевцу и Гњилану. Житељи српских села набављају оружје, копају ровове око села, успостављају ноћне страже и на аларм ступају у одбрану.[35]

Расељавању насељеника са Косова и из Горњег Поморавља у 1942. претходиле су похаре, пљачке стоке, паљење сијена и сламе, силовање и отмица дјевојака и жена, уцјене за откуп живота, убиства на путевима и имањима. У мјешовитим селима (са Арбанасима) насељеницима се одузима земља коју су добили аграрном реформом, а дјелимично и купљена земља. Остала им је земља за обраду коју су добили аграрном реформом, а аге и бегови су је сматрали њиховом својином. С те земље насељеници су били обавезни да дају агама и беговима хакчетвртину од укупних прихода. Међутим, и овакве парцеле обрађиване су само ако су се налазиле

[34] Б. Бошковић, *Прогон насељеника и Срба мештана са Косова и Метохије 1941–1944. год.*, „Зборник радова Филозофског факултета у Приштини", бр. XXIII–XXIV (1993–1994), Приштина 1995, 395–396.

[35] *Исто*. 398–399.

у непосредној близини села, јер су људи на имањима убијани. Ноћни напади арбанашког башибозука на насељеничке насеобине и засеоке у саставу арбанашких села и поједине насељеничке куће на периферији већих насеља били су редовна појава.[36]

Арбанашка жандармерија и башибозук дјеловали су врло синхронизовано у злостављању насељеника. Тако је арбанашки башибозук све снажнијим темпом током 1942. и 1943. ноћу нападао на насељеничка села. Ако се на напад одговори ватреним оружјем, арбанашка жандармерија је наредног дана вршила претрес тих насељеничких села, одузимала оружје, тукла сељаке, хапсила их и у затвору физички злостављала, да би их нагнала да признају да имају оружје. Неки су под физичком тортуром убијани. Тако су насељеници, остајући без оружја, остали без могућности да се бране. Поново су услиједили ноћни напади арбанашког башибозука. Насељеници су били принуђени да напуштају своје домове уз људске жртве. Башибозук разграђује насељеничке куће, сравњује их са земљом и односи материјал, пљачка покућанство и пољопривредни алат, затрпава бунаре, преорава кућне плацеве и засађује пољопривредним културама да би им се заметнуо сваки траг. Уништавају гробља и споменике. Жандармерија се није појављивала да заштити угрожене насељенике и спријечи пљачку њихове имовине.[37]

Избјеглице из Горњег Поморавља и Неродимља највише се концентришу током 1942. у бројнијим насељеничким селима у којима је била најизраженија самоодбрана. Међутим, оружани напади и на ова села постају жешћи током 1943. Већина ових села доживјела је судбину претходних. До капитулације Италије остало је још неколико села. Избјеглице одлазе за Урошевац, гдје налазе склониште у српским кућама и у централном дијелу Косова, гдје се успјешније одолијевало притиску.

Неколико збијених насељеничких и хомогених српских старосједелачких села у централном дијелу Косова прихватила су избјеглице из Метохије, Дренице, Неродимља, Горњег Поморавља и прогнаних села са Косова. Стјециште избјеглица су и град Приштина, варошица Урошевац и Липљан и донекле Штимље, гдје су се налазиле окупационе посаде, које нијесу дозвољавале масовне оружане нападе у мјестима свог бивакovања, али се нијесу ангажовале у спријечавању појединачних убистава, мада је у том случају спровођен увиђај на мјесту злочина, али није отварана истрага, нити је трагано за убицом.

Срби мјештани на Косову подносили су, попут оних у Метохији, скоро иста злодјела као и насељеници. Суштина великоарбанашке концепције рјешења националног питања била је у формирању етнички „чисте“ Велике Арбаније. Зато су у тим круговима погледи на расељавање насељеничког и српског мјештанског живља били у основи истовјетни.

[36] АВИИБ, Нда, 40–1–66 и 48–8–69.

[37] Исто, к. 43А, р. бр. 304–310.

Међутим, аге и бегови нијесу били присталице расељавања српских чифчија, обрађивача њихових посједа, чиме су губили дио љетине. Тиме су се сукобили економски интереси ага и бегова са великоарбанашком концепцијом рјешења националног питања. Срби, мјештани, зато не добијају пасоше за исељење, али одрасли мушкарци којима је пријетила опасност за живот, бјеже илегалним каналима на српско управно подручје. И мјештанске српске породице напуштају најугроженија села и одлазе у хомогена бројно јача и за одбрану организованија села.[38]

Хапшења Срба и Црногораца у својству политичких преступника на линији Народноослободилачког покрета била су врло честа. Пуњени су затвори у Пећи, Призрену, Приштини, Гњилану и Урошевцу. Многи су затвореници под батинама умирали. Из затвора су транспортовани у концентрационе логоре у Арбанији (Кампо Пука код Скадра, Преза код Тиране, Порто романо код Драча и др.). Из Арбаније су затворенике дјелимично транспортовали бродовима за Италију, у логоре на острва Устику и Понцу код Сицилије. Током транспорта и у логорима страдало је доста затвореника, а многи се нијесу вратили својим домовима.[39]

Страдања и прогон насељеника и Срба мјештана у њемачкој окупационој зони

Око косовског округа у саставу управног подручја Србије под њемачком окупационом управом ломила су се копља између Њемачке и Италије, коме ће припасти оловно-цинкани рударско-индустријски центар „Трепча", изузетно значајан објекат за ратну индустрију. Мада је припао њемачкој окупационој зони, Италија је и касније настојала да ово подручје припадне њој, односно Великој Арбанији. Зато је ангажовала арбанашке националисте да раде у том правцу.

У време окупације Југославије на терен косовског округа долази 60 Арбанаса из Арбаније, који дјелују у арбанашким масама као италијански емисари пропагирајући прикључење овог подручја Великој Арбанији. Они су се у спровођењу ове замисли повезали са групом истомишљеника, које је предводио Ферат-бег Драга. У јулу 1941. образују у Косовској Митровици Национални савез Арбанаса (Lidhja popullore Shqiptare) са великоарбанашким програмом, тј. са претензијама не само над косовским округом него и за проширење Арбаније на Санџак, на простор до Ниша

[38] Б. Бошковић, као нап. 34, 401–402.

[39] О броју интернираних и затворених Срба и Црногораца у италијанској окупационој зони Космета није установљена ни груба евиденција. Фрагментарно о томе дају податке више публициста међу којим су др Атанасије Јефтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990,* Приштина 1990, 19–25; В. Дедијер и А. Милетић (види нап. 30) публиковали су у својој збирци докумената изјаве затворених и интернираних са Космета на стр. 289–292, 511–513, 780–784 и др.

и других рејона у Македонији и Црној Гори. Одмах по формирању Национални савез Арбанаса издаје проглас којим наређује свим насељеницима да напусте своја села. Иницирао је формирање арбанашке жандармерије са 800 људи којима командује Бајазит Бољетинац. Она ће се показати врло агресивном у притиску на насељенички и мештански српски живаљ у смислу његовог расељавања. Залази у села, отворено а не закулисно као у италијанској окупационој зони, врши претресе, купи оружје, пријети и туче. По доношењу Уредбе о устројству Српске државне страже од 8. фебруара 1942. арбанашка жандармерија је преименована у Српску државну стражу коју чине Арбанаси са незнатним бројем Срба.[40]

Кроз насељеничка (око 1.200 породица) и српска мјештанска села крстаре арбанашке оружане групе и отворено говоре да ова територија припада Великој Арбанији и да се селе како не би доживјели насилан прогон. И насељеницима и Србима мјештанима одузима се земља добијена аграрном реформом, па и купљена земља. И мјештанска и насељеничка села изложена су ноћним нападима, пале им се сијена, куће, пљачка им се стока, покућанство и пољопривредни алат. До краја 1941. било је 68 масовних напада на српска села, са масовним насиљем, пљачкама, паљевинама и убиствима. Спаљено је 856 кућа. Насељеници и Срби мјештани из околине Косовске Митровице и Вучитрна напуштају своје домове и одлазе ка Рашки и Краљеву. Насељеници из Малог Косова и периферијских дјелова вучитрнског среза одлазе за Косаницу и Јабланицу.[41] Крајем 1941. настаје привидно затишје. У прољеће 1942. вратило се на имања око 10% Срба мјештана, док насељеницима није дозвољен повратак.

Страдању и прогону био је изложен и Ибарски Колашин у долини Ибра од Косовске Митровице до Рибарића. У 51 селу Колашина живјело је у то вријеме 10.000 Срба, искључиво мјештана. До априла 1942. припадао је њемачкој окупационој зони (косовско-митровачки срез). Колашинци су били са формалне стране у обавези да дају четвртину прихода са земље агама и беговима, али их нијесу прихватили. Самим тим Колашинци се нијесу нашли под заштитом ага и бегова, што је великоарбанашким круговима отворило широм врата да организују напад на Колашин са намјером да га укључе у Велику Арбанију. Њима се прикључују муслимански фанатици са простора Тутина и Рибарића. Напад подстрекава италијански окупатор у циљу ширења своје интересне зоне. Пошто је извршен прогон насељеника из Метохије и Дренице, дошао је на ред напад на Ибарски Колашин. Напад је извршен између 22. и 24. септембра 1941. из више праваца са више хиљада људи. Из Метохије и Дренице (бочно) и Косовске Митровице (узводно ријеком Ибром) нападају арбанашке снаге. Из правца Рибарића (низводно ријеком Ибром) нападају муслимани. Колашинци су пружили организован, али безуспјешан отпор. Житељи Колашина су избјегли на планину Ро-

[40] Б. Бошковић, као нап. 18, 429–432.

[41] Архив Косова и Метохије у Приштини, фонд ратних злочина, I–1227/46 и I–1466/46.

гозну у своја бачила, а дијелом продужили ка Рашки. Избјегло је око осам хиљада Колашинаца, убијено 150 лица, углавном стараца, жена и дјеце. Спаљена су 22 колашинска села.[42]

Колашинци су се с пролећа 1942. вратили на своја згаришта. Колашин је њемачки окупатор априла 1942. предао Италији, односно Великој Арбанији. Прикључен је дреничком срезу (Србица). Током 1942. и 1943. на колашинска села нападају групе арбанашког башибозука, а у одбрани својих домова и живота погинуло је 130 Колашинаца.[43]

Прецизних података о броју расељених Срба и Црногораца са Космета у унутрашњост Србије нема. Међутим, постоје глобални подаци од почетка 1942. у информацијама Комесаријата за избјеглице и пресељенике у Београду у којима се наводи да у Рашки са околином има 40.000 Срба избјеглица, у предјелу Куршумлије (Косанице) и Лебана (Јабланице) по око 10.000, што укупно износи 60.000.[44] Међутим, ако се узме у обзир да је на Космету било око 60.000 насељеника, да је знатан број избјегао за Црну Гору, да их је остало у неким косметским селима и градским центрима, може се закључити да је међу избјеглицама био знатан број Срба мјештана. Међутим, извјестан број избјеглих мјештана из косовског округа, укључујући и Колашинце, до пролећа 1942. вратио се на своја имања, па је њихова бројност у избјеглиштву смањена. Прецизнији подаци о броју избјеглица у предјелу Рашке су из априла 1942. У њима се наводи да се на том простору задржало 27.600 избјеглица и то са територије косовског округа (области) 22.900, с италијанског окупационог подручја 4.200 и с бугарског окупационог подручја 500 лица.[45] Међу избјеглицама из косовског округа било је око 6.000 насељеника. То говори да је расељавањем био захваћен знатан број Срба мјештана. Они су се у наредном периоду враћали, истина не запажено, на своја згаришта, а осипали су се у правцу Краљева, Матарушке Бање, Крагујевца, Чачка, Ужица, Блаца, Бруса, Александровца, Пожаревца и других мјеста.

Страдања и прогони Срба и Црногораца под њемачком управом (од септембра 1943)

Послије капитулације Италије, 8. септембра 1943, италијанску окупациону зону на Космету преузима Њемачка, задржавајући дотадашњи квислиншки апарат. Дала је сагласност и подршку великоарбанашкој концепцији за расељавање Срба и Црногораца из центара Космета у којим су се били још задржали.

[42] Драги Јовановић, *Страдање Ибарског Колашина*, „Лидер“, 20. октобар 1991, 33–35 (Приштина).

[43] Б. Бошковић, као нап. 14, 76–77 и 102.

[44] С. Д. Милошевић, *н.д.*, 51; С. Аврамов, *н.д.*, 134–135;

[45] АВИИБ, Нда, 40–1–13 и 43–14–1–4.

У Призрену је 16–19. септембра 1943. образована Друга призренска лига са великоарбанашком концепцијом о етничком „чистом" простору на територији проширене арбанашке државе. Њено формирање иницирао је њемачки окупатор под руководством Абвера. Ова лига наслеђује дјелатност Косовског комитета. Оснивачка скупштина је прокламовала уједињење Космета, Дебра, Струге, Улциња, Тузија, Плава и Гусиња са Арбанијом и изразила жељу да јој се прикључи косовско-митровачки округ.[46]

Под вођством Лиге дјелује терористичка арбанашка организација „Црна рука", која из Арбаније проширује своју дјелатност на Космету. Припадници ове организације су усред бијела дана убијали Србе и Црногорце у циљу стварања принуде за „добровољно исељавање". Између „Црне руке" и квислиншке власти постојала је интерна подјела дјелатности. „Црна рука" је вршила притисак за исељавање, а квислиншка власт „излазила у сусрет" захтјевима за исељавање, под условом да сваки подносилац захтјева за издавање пасоша потпише изјаву да се добровољно исељава. У том погледу квислиншке власти су биле врло експедитивне.[47]

У овом раздобљу злостављања и прогони Срба и Црногораца постају још бруталнији. Напади арбанашког башибозука на српска и црногорска села су чешћи, масовнији и погубнији. Арбанашка жандармерија у пуној сарадњи са њемачком полицијом брутално и јавно туче Србе и Црногорце, затвара их и у затвору над њима спроводи физичке пресије. Одводи их на присилне радове на територији Космета (Трепча, Голеш, Липљан, Ђаковица), у рудник бакра у Бору, на радилишта по Арбанији, врше интернације за Њемачку.

Страдања и притисака на поједине Србе и Црногорце било је свакодневно. Навешћемо случајеве масовних убистава, страдања и прогона.

У Урошевцу је секретар Месног комитета КПЈ Трајко Грковић откривен, у самоодбрани ранио, 11. септембра 1943, два арбанашка полицајца и извршио самоубиство. Тај догађај искористили су арбанашки шовинисти као повод за масовни обрачун са Србима и Црногорцима. У градским домовима, на улицама Урошевца и сусједном селу Некодиму убили су 43 Србина и Црногорца.[48]

Од септембра до краја новембра 1943. у Пећи и околним селима убијено је 130 Срба и Црногораца. Само у селу Брестовику арбанашки башибозук је, 13. октобра 1943, извео 23 лица на стрељање. Крај села стрељао је 19 лица, док су четворица успјела да побјегну.[49]

[46] С. Аврамов, *н. д.*, 216; М. Кешетовић, *н.д.*, 134–135; С. Ђаковић, као нап. 13, 120.

[47] АВИИБ, Нда, 40-4-69 и 43Л, р. бр. 364. Види и: В. Дедијер – А. Милетић, *н.д.*, 546–547; Б. Бошковић, као нап. 34, 409.

[48] Б. Божовић – М. Вавић, *н.д.*, 382–393.

[49] *Исто*, 384–386; В. Дедијер – А. Милетић, *н.д.*, 547, 792–795; С. Адамов, *н.д.*, 215.

У селу Укчи код Ракоша (на друму Пећ – Косовска Митровица) налазило се 14 Татика – муслимана, заробљеника из Црвене армије, који су прихватили да служе у њемачкој војсци. Њима је командовао њемачки подофицир. Задатак им је био да код Арбанаса – муслимана агитују да се пријаве као војници у муслиманску босанско-херцеговачку дивизију. Татици, наговорени од неколико четничких симпатизера, убијају, почетком октобра 1943, њемачког подофицира и прикључују се четницима. Тада су арбанашки жандарми похапсили Србе из околних села. Од њих су у три наврата средином октобра 1943. стрељали 63 особе код села Ракоша.[50]

Несигурност и страдања нарочито уноси тзв. Косовски пук (Regjiment Kosova) који је образован у Косовској Митровици у новембру 1943. са око 800–900 Арбанаса. Пук из Косовске Митровице 3. децембра 1943. одлази за Пећ. У маршу до Пећи трује индустријским уљем у избјегличком логору у Ђураковцу 34 човјека. У Пећи су припадници Пука извршили између 5. и 7. децембра 1943. претресе српских и црногорских кућа, траже оружје, премлаћују људе, одводе их у затвор и излажу језивим мукама, да би их нагнали да кажу гдје се крије оружје. По казненој рацији прикупљено је 69 лешева убијених људи око града и сусједним селима.[51]

Крајем 1943. и почетком 1944. терор се проширио на српска мјештанска села у околини Истока. Кретање Срба мјештана ван села било је врло ризично. Арбанашки башибозук их сачекује на друмовима и имањима и убија, упада у села, пљачка стоку и покретну имовину, врши насиља, силује жене. На сваки отпор одговара се убиством. Тада је убијено око 100 Срба мјештана. Иста судбина збила се у Подримљу, Призренском Подгору, по Косову и Горњем Поморављу. Срби мјештани су због злочина над њима напуштали своје домове и села, појединачно и групно, и као избјеглице живјели по избјегличким центрима по Космету. У својству унутрашњих избјеглица успијевали су да добију пасош за исељење или пак да се илегалним каналима пребаце преко границе у унутрашњост српског управног подручја.[52]

У Ибарском Колашину припадници арбанашког башибозука у групним и појединачним нападима између 9. септембра и 31. децембра 1943. убили су 21 Србина. Између 3. и 25. фебруара 1943. Колашин је по други пут изложен масовном нападу. Повод за напад на Колашин био је наводно обезбјеђење огњишта муслиманским породицама које су избјегле из Санџака у Метохију испред терора четничких јединица. Мобилисане арбанашке снаге из 10 косметских срезова и муслимани из штавичког среза (Тутин) са око 10.000 људи напали су Колашин. Колашинци су дали отпор, али нијесу могли одољети бројно јачим снагама. У борби, повлачећи се преко планине Рогозне, погинуло је 40 Колашинаца, а рањено

[50] С. Ђаковић, као нап. 13, 209; Ј. Пејин, *н.д.*, 165.

[51] АВИИБ, Нда, 40–4–69; В. Дедијер – А. Милетић, *н.д.*, 399.

[52] АВИИБ, Нда, 43А, р. бр. 321 и 362, 40–8–67, 44–77–2; В. Дедијер – А. Милетић, *н.д.*, 770–771; Б. Бошковић, као нап. 14, стр. 216–217.

20. Иза њих је остало 69 убијених жена, дјеце и стараца. Нападачи су спалили 35 села са 900 кућа и опљачкали покретну имовину. Одвели су четири заробљене дјевојке. Избјегло је преко 8.000 лица.[53]

Насељеници у преосталим нерасељеним селима и избјегличким центрима на Космету били су принуђени да траже пасоше за исељавање, које су добијали. Процес транспорта избјеглица почео је у октобру 1943. и био све интензивнији до краја априла 1944. када је опао. Разлог опадању се назире у телеграму који је 11. априла 1944. из Београда упућен великом Рајху у Берлину. У њему се наводи да треба раселити све Србе са Косова, али „је Србија пуна и није сигурна да ће их моћи примити. Биро за рад Великог Рајха мора да то узме у обзир."[54] Њемачки летећи специјални опуномоћеник за Југоисток Херман Нојбахер (Hermann Neubacher) упутио је 25. априла 1944. телеграм њемачком конзулу у Тирани у којем наводи податке о исељавању Срба, истичући да се властима у Приштини пријавило још 30.000 лица са захтјевом за исељење. Зато се тражи од конзулата да упозори арбанашку владу да у интересу даљег вођења рата Њемачка не може више толерисати исељавање Срба, да се обустави та анархија, која може имати неповољне посљедице за Њемачку. Херман Нојбахер и у својим мемоарима истиче да је усрдно савјетовао арбанашкој држави „да учини крај прогањању Срба".[55]

Забрана прогона Срба од стране Њемачке настала је када су насељеничка села била скоро сва исељена. Међутим, у избјегличким центрима на Космету житељи избјегличких села, који су добили пасош за исељење, очекивали су транспорт на жељезничким станицама у Урошевцу, Липљану, Косову Пољу, Обилићу и Пећи по више мјесеци. Зато је транспорт избјеглица био присутан и послије обуставе издавања пасоша. Последњи транспорт са избјеглицама од 22 вагона са 75 породица и 420 чланова стигао је 5. августа 1944. из Урошевца у Косовску Митровицу. Транспорт је ту привремено задржан због пресијецања ибарске жељезнице продором Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске из Црне Горе преко Ибра на Копаоник. По нормализацији саобраћаја транспорт је прошао кроз Ибарску долину и стигао у Равни Гај код Књића, 21. августа 1944, гдје су избјеглице задржане неко вријеме, а затим размјештене по унутрашњости Србије.[56] Отада је даљи транспорт избје-

[53] Б. Божовић – М. Вавић, *н.д.*, 388–389; Б. Бошковић, као нап. 34, 411; Д. Јовановић, *н.д.*, као нап. 42.

[54] АВИИБ, Микрофилм, 1112 и 1113.

[55] Херман Нојбахер, *Специјална мисија на Југоистоку 1940–1945, извештај летећег дипломате*, превод, 108–109. (Оригинални наслов: Hermann Neubacher, *Honder Auftrag Sudost 1940–45. Dericht eines flirgender Diplomaten).* Види и: Б. Бошковић, као нап. 34, 412.; Б. Божовић – М. Вавић, *н.д.*, 196–197, по *Зборнику докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том XII, књ. 1, док. 125.

[56] С. Д. Милошевић, *н.д.*. 56.

глица трајно прекинут због несигурности комуникација кроз Ибарску долину, а услиједе распламсавања народноослободилачке борбе.

Откако је прекинут миграциони канал са Космета за Црну Гору почетком јула 1941, избјеглицама је једини правац напуштања Космета био у унутрашњост Србије и то у највећем броју долином Ибра и споредним правцем из Малог Косова ка Косаници, Јабланици и Топлици. Незнатно запажен правац полазио је из Горњег Поморавља на бугарско окупационо подручје, а одатле у унутрашњост Србије. Од јесени 1943. образована је карантинска станица у Равном Гају код Књића, гдје су избјеглице задржаване двадесет и више дана, а затим распоређиване по широј територији Србије. Избјеглице је народ прихватао и помагао. Радили су и зарађивали основна средства за живот. Није било помора од глади. Међутим, ратна психоза, политичка и војна сукобљавања и одмазде нијесу их мимоилазиле.

У напуштене насељеничке куће од јесени 1943. и током 1944. усељавају се арбанашке породице из ближе и даље околине, међу којим је било дошљака из Арбаније.[57] Зато тада насељеничка села нијесу разарана. Насељеничка села на Космету су скоро потпуно ишчезла. На Косову је остало нешто насељеника у селу Врелу, за рад у руднику магнезита под Голешом,[58] у Обилићу за рад у руднику лигнита и ријетке породице у Малом Косову. У Метохији је остало нешто насељеника у Витомирици код Пећи и у Ђураковцу са околином. У градским центрима: Косовској Митровици, Пећи, Призрену, Урошевцу, Липљану и Приштини, као и у неким српским мјештанским селима, одржало се нешто насељеника, али су и они, напустивши своје домове, живели као избјеглице.

Број насељеника и Срба мјештана који су напустили Космет током 1941–1944. тешко је прецизирати. Треба имати у виду чињеницу да су се избјеглице из косовског округа, укључујући и Ибарски Колашин, па и Мало Косово, враћале у вријеме привидног мира, обрађивали имања и правили куће, па је њихов избјеглички статус био кратак. Прецизних података о томе нема, али се процјене крећу између 40.000 до 100.000 трајно расељених лица у ратном периоду. Наша је процјена да је уочи рата 1941. на Космету живјело око 70.000 насељеника, укључујући не само аграрне интересенте, већ и чиновнике, жандарме и просвјетне раднике. У ратном периоду исељавају се сви жандарми, чиновници и просвјетни кадар. Укупно на Космету могло је остати око 20.000, а иселило се ван Космета најмање 50.000 насељеника. Избјеглице које напуштају Космет из редова Срба мештана проценили смо на најмање 20.000 лица, који одлазе по-

[57] АВИИБ, Нда, 43А–301.

[58] Гојко Јакшић, *Уз педесетогодишњицу партијске ћелије у селу Врелу под Голешом*, „Јединство“, 21–22. IV 1990.

јединачно или породично, искључујући оне који су се у вријеме успостављања привидног мира вратили на своја имања.[59]

Током окупације убијено је на Космету око 10.000 Срба и Црногораца. У овај број нијесу урачунати војници погинули током априлског рата 1941, борци Народноослободилачког рата погинули ван Космета, лица погинула у четничким и добровољачким органформацијама, лица стрељана октобарских дана 1941. у Краљеву (око 200) и Крагујевцу, помр-ла лица, нарочито дјеца од епидемије тифуса, дизентерије и глади у из-бјегличким логорима у Подгорици и Бару, у карантинским станицама Равном Гају и Рашки, а затим на Космету у збјеговима у Пећкој патријаршији (102 лица), Ђураковцу и Србици, у логорима по Арбанији, Италији и Њемачкој. Укупне жртве од посљедица рата нијесу мање од 12.000 Срба и Црногораца.

Упоредо са страдањима и исељавањем Срба и Црногораца током рата 1941–1944. на овај простор се досељавају Арбанаси са територије дора-тне Арбаније. Насељавање Арбанаса је било стално током читаве окупације. Према првим послијератним изворима на Ко̀смет се тада доселило између 70.000 и 75.000 Арбанаса, а најновије процјене се крећу између 150.000 и 300.000.[60] Чини нам се да су новије процјене превисоке, те су потребни додатни напори да се број насељених Арбанаса утврди. Међутим, одсељавање Срба и Црногораца и њихове жртве са упоредним насељавањем Арбанаса, знатно је промијенило етничку структуру на Космету у корист арбанашког етноса, а и остварења великоарбанашке концепције о етничкој „чистоти“ Космета.

[59] О различитим процјенама броја избјеглица са Косова види: Јеврем Дамјановић, *Косовска голго̄та*, „Интервју“, специјално издање од 7–22. X 1988; Али Хадри, *Окупациони систе̄м на Косову и Мето̄хији 1941–1944,* „Југословенски историјски часопис“, 1965, 35; С. Д. Милошевић, *н.д.,* 56; С. Аврамов, *н.д.,* 219; Б. Божовић – М. Вавић, *н.д.,* 398–399; Б. Бошковић, као нап. 18, 436 и нап. 34, 413.

[60] Ђорђе Јефтић, *Е̄тничко чишћење на Косме̄ту,* „Јединство“, 28. јануар 1993.

БРАНКО БОШКОВИЧ

СТРАДАНИЯ И ИЗГНАНСТВА СЕРБОВ И ЧЕРНОГОРЦЕВ С КОСОВА И МЕТОХИИ В ПЕРИОДЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

На Косово и Метохии (в дальнейшем тексте – Космет) от средины 7 века доминирует сербское население, а со второй половины 12 века он становится центром сербской государственности и культуры. Космет окончательно попал под турецкую власть в 1455 году, которая здесь задержалась вплоть до 1912 года. Освободительное движение сербского народа вызвало массовое переселение сербов с Космета. На протяжении 18 и 19 веков на Космет переселяются арбанасы, которые принимают ислам и становятся привилегированными турецкими гражданами. Они ведут угнетение сербского народа с целью его расселения. В конце 19 и начале 20 века они добиваются этнического перевеса на Космете, задерживают его и увеличивают и после освобождения в 1912 году, наряду с населением сербов и черногорцев из пассивных областей, которое продолжалось вплоть до 1941 года.

После слома Югославии в апреле 1941 года Космет поделен на три оккупационные зоны: итальянскую, немецкую и болгарскую. В итальянской зоне на протяжении весны и лета 1941 года арбанаские наоруженные отряды терроризируют и мучают сербов и черногорцев из Метохии, Дренице, Ибарского Колашина и сел, которые рассположены на границе Косова, в на протяжении 1942 – 43 годов изгнанства охватывают и территорию Косова. Изгнанства из немецкой оккупационной зоны продолжаются до конца 1941 года, а потом наступает временное затишье. Из болгарской оккупационной зоны ведется изгнание населения сразу же после введения оккупационной власти, а над сербами проводится насильственная болгаризация. После капитуляции Италии, 8 сентября 1943 года, итальянскую зону берет под свое немецкая, которая дает поддержку великоарбанаской концепции расселения сербов и черногорцев с Космета. Расселение интенсивно продолжается до апреля 1944, когда начинает ослабевать, а затем перестает, потому, что Германии было невыгодно дальнейшее продолжение войны. В войне 1941–44 годов с Космета изгнано около 70 тысяч, а погибло около 12 тысяч сербов и черногорцев.